

FIGYELŐ

A VÉGEÉRHETETLENNEK TETSZŐ REGÉNY

Vas István: *Azulán 1–II.*

Szépírodalmi, 1990. 390 + 422 oldal, 180 Ft

Tristram Shandy úrnak, miután belefog élete leírásába, két hét múltán tréfás ijedelemmel kell regisztrálnia, hogy még az első órának sem ért a végére – a teknősbéka eredt Akhilleusz nyomába, minél tovább jutunk előre a regényben, annál messzebb kerülünk a végétől. Amikor Vas István 1942-ben elkezdte élete számadását, nem érezhette úgy, hogy elég ideje van mind távolabb kerülni önmaga utolérésétől. Nagyon is közeli fenyegetés volt, hogy a vég rövid úton utolérheti őt. Ezért-e vagy mert költő kezdett a vállalkozásba, eleve formálóbbr szándékkal kezdett hozzá: úgy tervezte, táguló körökben írja körül életét, és nem lineárisan folytatja le újból. Kezdődött az élet keretének, azaz környezetének ábrázolásával – s ez, az ELVESZTETT OTTHONOK el is készült 1943-ban –, következett volna a társadalom köre, vagyis a pénzé, majd a költészeté. De amikor két évtizednyi megszakítás után nekiállt, hogy folytassa a megkezdetteket, és tető alá hozza a tervet, az eredeti elgondolás a befejezést túl messze tolónak tetszett, s mindjárt a legátfogóbb szféra megrajzolásába fogott: a líra regényébe. Majd egy kanyarban lemaradt a megszorító birtokos jelző, s lett a műfaji megjelölés egyszerűen *regény*, sorjában haladó, ráérős elbeszélés.

Tematikául pedig maradt egyszerűen az élet Vas István, ironikusan bár – de csak azért, mert a komolyság egy az egyben kevesebb –, az élet elsőbbségét hirdeti a költészetel szemben. Nem úgy, hogy a költészet, mondjuk, tükrözi a valóságot, utánozza, utána kullog, bottal üti a nyomát. „Férjen el azon a papíron!” – intette Vaszary mester a festőakadémián Piroskát, akinek lendületes lényé minden kerethől kiszaladt. De a meg-

formálás, a keretbe foglalás, a szétszórtságból való összeszedés nem a papíron kezdődik. A papír csak odacsúszik, hogy ami készül, leírassék, megrajzoltassék. Az életnek kell úgy alakulnia, hogy ami következik, elférjen a papíron. Az életet kell rendbe szedni, berendezni, hogy a mű ne szaladjon szét. Egy fagyos széllel bélelt nyári kirándulás hozta ezt a belátást, még 1929-ben. Amikor a lakhatatlanná vált dunai szigetről, egy laza szerelem öleléséből „a meleg fűntőlvel és a szobával együtt rendre vágyódtam, ha nem is arra a rendre, amely ellen lírázdoztam”; és a hideg szél „minden képzelést, elképzelést kisodort belőlem, és ez a szélfiúta üresség valóságra sóvárgott, ami betöltse, persze a magam valóságára, még mindig nem arra, amit a világ valóságként akart velem elfogadlani”.

Vagy csak a kirándulás volt 1929-ben, és a felismerés akkor, amikor elmondásra került, jó három évtized múlva?

Mikor kezd a folyó létezésből kiválni a felismerés, vagy a költemény, vagy általában az a bizonyos „berendezés”? Az életnek elsőbbsége van, de elemi szükséglet, hogy megismertessék: hogy elmondják. Nem is szükségletet kellene mondani. Az élet szerkezete maga olyan, hogy nem csupán él, folyik, tart és múlik, hanem folyvást visszamondatik. Nem elég történnie, történetté is kell kerekednie: nap mint nap meséljük és pletykáljuk, elheszéljük, ha van kinek. Csak e megkettőződés az, ami.

És a vers? Az élet nemcsak történik és mondatik, de költődik is folyvást: ez is megszerkesztődésének egyik módja. Vas István ezt az élettel egy, fél lábbal benne álló, prózájában költődő lirizmus próbálja versbe szerkeszteni. „Az a tudatba telepedő tündöklés volt” – írja Euróáról és a „nehéz szerelemről” –, „amit nem áll soká a szem, az a végletes, végzetes, véstérhes holdnagság, aminek természetes velejárója a rohanó romlás, a hoveny halál.”

Az alliterációkban az elbeszélés átkopog a versbe; de egyébként nem forszirozza ezeket az áthallásokat: inkább csak jelzi a helyeket, az alkalmakat, a bemetszéseket, ahol és ami-

kor a *tündöklés* és a *szerelmem* tapasztalata a költőt kizozdítja a magával való azonosságból.

Az ember elmerül ebben a hatalmasra duzzadó elbeszélésben, ebben a „*végeérhelel- lennek lelszó regényben*”, és néha kinéz belőle: Mi lesz ezután a versekkel? Szeretünk a versek mögé kukucskálni, szeretjük kitudni önkukat. De a megfejtéssel megmarad-e a vers annak, aminek készült? Persze, idő múltával mindig úgy van, hogy a vers nemcsak magával hat, hanem nyilvánosságra kerül a mögötte álló személyiség, és háteret ad az olvasáshoz. De vajon egy ekkora elbeszélésfolyam nem sodorja-e el lassú zajlásával a verses életművet?

Kulcsot kapunk például a HÚSVÉTI ÉNEK A TESTRŐL című vershez: „*Az tudja, mi a test, aki árnyat ölel.*” A recenzens csak félve írja le, amit az elbeszélésből megtud, hogy az „*árnyat ölel*” a maszturbáció eufemisztikus leírása: Eti halála után, magányos éjszakákon, a halott testét maga elé idézve. Az olvasó beleborzong, mert közel éri magát a morbidhoz, vagy még inkább, mert az elmondhatatlanul szegéynivalóval szembesül. Vas István nagy természetességgel, sőt eleganciával tudja leírni, a szemérmelenség vagy az önkínzó bűnvallás rossz mellékíze nélkül. De mi lesz a versből ezek után? Hiszen abba nemcsak a kimondás, hanem az elhallgatás is beletartozik. Elolvasom újra, és frissen szerzett tudásom nem zavar. De nem csak illusztráció lesz-e mostantól? És ha igen – mit illusztrál?

A „*regény*” – a jelző nélküli *regény* nagy köre e folytatásban a végéhez közeledik. Mert világos most már: a nagy kör gyújtópontjában egy alak áll – Eti „*Azután*”; vagyis Eti halála után, erről szól a mostani két kötet. Arról, hogy hogyan küzd ki magának a továbbfutó és szeretni akaró élet egy másik rendező pontot. Az ideális korpálya hogyan megy át az empirikusabb ellipsziszbe. Tudjuk, hogy Piroska lesz ez a másik fókusz, ennek történetét, célját még el nem érő történetét olvasuk most.

A kereszténynek megtért Vas István új valása ellenére sem jó alany a test-lélek dualizmusnak. A test – vagy nevezük biblikus néven: a hús – pogány ártatlanságban mutatkozik. Ez teszi lehetővé az árnyat ölelés Tóth Tamással dacoló leírását is. Vagy nem is az ártatlanság a jó szó ide: inkább az elemi valóságosság. Legalábbis ekként jelenik meg

előtte a hús – sőt a máj és egyéb belsőség – könyvelői egzisztenciája új helyén, a Giraud-féle konzervgyár Klauzál téri üzemében, nem zavarva meg a belőle készülő fogások gourmand élvezetét; s így veszi tudomásul a fizetett szerelmem helyein is az idegen testet. Ez a tapasztalat, írja Vas, „*letemes többlettel növelte eredendő viszolygásomat az elvontságától*”. Mindez „*van, és úgy van, ahogy van*”. Az anyag valóságossága és összetartozása a lélekkel nem pozitívviszokus ízü: inkább valamiféle *unio mystica* sejtelme: a konkrétum, az elvontságoktól visszavivott konkrétum a transzcendencia közvetlen és egyedül méltó jelenléte. Itt sincs szó egyébről, mint egy egyszerű tényállásról: az egyik ember meghal, a másik, a hozzátartozó él tovább. A tovább tartó élet Fühez viszonyítotttsága, ennek az élelnek és ennek a viszonyítotttságnak a tényszerűsége: íme, a transzcendencia idevalósága, a túlvilág ittléte. És minél tényszerűbb, annál emelőbb.

Ennek az érzésnek a nagy versét, az AMOR REDIVIVUS-t Rabits kis fejcsóválással olvasta: verselését túlságosan is gördülékenynek ítélte. Ami szintén egyfajta elvontság, jelzése annak, hogy az életnek a konkrétumok felé kell továbbhaladnia. Az 1939 és 1944 között kelt versek kötetcíme: KETTŐS ÖRVÉNY. Az új valóság, amely az AZUTÁN gerincét is adja, két asszony vonzásában folyik és kavargó.

„*Bennem ugyanis már ifjúkoromban is jelentkezett az a kettőssége a természetemnek – írja le Vas István a Marikával való szerelmem egyik felhőtlen epizódját –, hogy csak olyankor éreztem magam megbizhatónan boldognak, ha nemcsak életem a boldogságot, hanem – hogy is mondjam? de miért ne mondhatnám így: ha el is könyveltem a boldogságot. Ha az, nmil osztoimeimmel boldogságnak tapasztaltam, a tudatom ellenőrzésével is annak bizonyult.*”

Az utolsó mondat szentenciözusságánál többet árul el írója természetéből az előző: „*el is könyveltem*”. Az a kis elakadás, könnyű fenntartás, amely késlelteti a szó kibökését, meghányja-veü odavalóságát, s miután jóváhagyóan áteresztí, szinte bekeretezve vagy gombostűre szúrva mutatja be a kifejezést – alkalmat adva, hogy az olvasónak is eszébe villanjon, a Giraud-gyár könyvelőjeként egzisztál az, aki itt természetének kettősségét könyvelí, banális irodai szerelmemnek induló kapcsolót iktatja, s ebben a kis fintorban magunk is

nyugtázhatjuk a távolságot és az elfogadást. S ezért igazából nem az ösztön és a tudat különvalósága vagy a nyers konkrétum és az absztrakt elemzés ellentéte e természet lényege, hanem az élet olyan ütemérzéke, amely nemcsak a konkrétumok felbukkanására ad időt, hanem arra is, hogy jelentésük megmutassa magát. Akár szentenciában is kimondásuk, mert ha jó ütemben történik, az sem árt hat.

„...Most minden körülmény kedvezni látszott boldogságunknak – folytatódik az epizód elhelyezését lekerekítő reflexió –, és nyolcnapos folyamatossága további beláthatatlan folyamatosság ígéretét hordozta magában.” A külső fenyegetettség – hisz a kapcsolat teljesülése napján lépett életbe az a törvény, melynek értelmében a boldogság e telje megvalósította a fajgyalázás tényálladékká –, szóval e külső fenyegetettség véget vethet ugyan a folyamatosságának, de meg nem zavarhatja tartalmát.

Az nem is, hanem egy másik: az Étihez viszonyítottóság. Marikát „helyeselné Eti. Mit hogy helyeselné? mintha egyenesen ő küldte volna azzal, hogy ez való nekem”. Ő küldte vagy nem, de egy harmadik ellen vagy helyett. Piroška maga is kettős vonzásban forgolódott, bár az ő belső törvényeihe nem kapunk betekintést. Kis ideig úgy fest, hogy a két asszony megfér egy lélekben, egy élet egymást nem zavaró köreiben: „a valóság máshoz köt, mégse tudom nélkülözni az ő – Piroška – valóságfölköti bűvöletét”. Egyik oldalról az életet kapni, a másiktól a „tündöklést”: talán még menne is, ha nem lett volna ott a harmadik, a már nem élő tündöklése a felettes émben vagy a magánmitológiában, vagy nevezzük bárhogy odatüli jelenlétét. A testet ártatlannak tudó pogányt most látogatja meg a keresztényi büntudat meghasonlása, a tiltott határátlépés érzete, az, hogy becsapja, kismenni azt, akihez a valóság köti. Mert a hűnt nem a hús örömeiben, hanem mindig is a másik ember kihasználásában érzékelte.

A tisztázás kísérletének jelenetét olyan szempontból is olvashatjuk, hogy tetten érhető benne, amiről az elején szoltam: hogy az élet hozza magával az elbeszélés alkalmait, hogy az élet folyása magától kettőződik, a közvetlen visszaidézés magától redőződik rétegekké: Marikának „azt mondtam, hogy most elmesélek valamit. Ő felült, a falnak támaszkodott,

és vidám várakozással nézett rám. Én meg hefelegtem a mi szerelmünk történetébe, mármint Piroškába és az enyémbé”. Büntudatos félrenézést sejtethetünk: „Beszéd közben a fogalmazásra összpontosítottam, és Marra csak néha pillantottam. Egyszer, amikor véletlenül ránéztem, azt látom, hogy – nem tudok jobb szót – elájult”. És öntudatlanul – az elbeszélő nem akar hinni a fölének – saját korábbi szavait ismétli, hangsúlyjaiban is egyezően, a kapcsolatuk különböző alkalmakon elhangzottakat. Hogy e kettőzések folytatódjanak, Piroškának, „amikor legközelebb találkoztunk, elmondtam az esetet”: ez tehát már az elmesélés elmesélése, elmondva a nagy elbeszélésen belül. (S hogy én itt elmondom, az már az ötödik hatvány.) Piroška az esetet afféle női praktikának fogta föl: szerinte Marika tudatosan produkálta a tüneteket. De V. I.-ra meggyőződen hatott a „produkció”, jobban mondva „reprodukción”, vagyis nem kételkedett tudatlan voltában.

Nem is emlékezett rá utóbb Marika: nem emlékezett, hogy emlékezett. Később Piroškával is – aki egyébként az emlékezés zsenije – megeseit, igaz, gyógyszeres hatás alatt, hasonló nem emlékszem emlékezés. Ha ugyan emlékezésnek lehet nevezni, ami csak a múlt visszajátszása, visszaélése, de kitépve a jelenből: ami nem az élet múlásának állandó kettőződéséről különül ki. Ehhez képest csak másodlagos, hogy múltunk ott van-e elraktározva pszichénk pincerekeszeiben, s alkalmanként fölbukkan; fontos, hogy miként kerül elő és hová iktatódik, fontos, hogy a létezés, amíg tart, kettéválk. Az elbeszélő V. I. csak átengedi magát ennek a spontán dinamikának, hagyja, hogy az élet távolságot vegyen föl magától: regényében szükségtelen mélyfúrással veszködni, hogy rétegeket tárjon föl.

„Ez a kellősségem a szerelemből, pontosabban a két asszmyhoz való kapcsolatomból majdhogynem észrevétlenül áttérjedi egész gondolkodásomra, még verstrásonra is.” Az ÖNELEMZÉS című vers, ennek első dokumentuma, a büntudatban megnyúlt örvénylésbe mutat; de a világ más meghasonlások átélésére is rákényszerít: a háború, amelyben az ellenünk harcolók győzelmeért kell szorítani; a túlélés, amely azonban nemcsak a munkaszolgálat túlélése, hanem barátoké is.

Az emlékezés, mely elbeszéléssé kettőzi az

életet, regénnyé szilárdulhat; de történelem-mé is: világtörténelemmé, teremtéstörténetté (vagy pusztulástörténetté, már amelyik végeről nézzük), ahogy az 1943 karácsonyán írt MONÁDOK című vers kifejezi vagy inkább tanúsítja. *„Jaj mennyi mozzanat! S mind megtörtént korokban”* *„Az emlékezés fájdalma: „Semmi sem múlik el szívemben és szivedben, / És fáj és főlhuzog az, ami rég letűnt”* A MONÁDOK, írja V. I., *„nemcsak filozófiai vers és nemcsak a képzeletben végigélt világtörténelem verse, hanem az emlékezetben újradéli szerelme. Egyszerűen szólván: szerelmes vers. De kőről? Kihez?”*

Az évezredek énné cseppfolyósításával indul – *„Világtörténelem csak az, amit megélek”* –, de a dikció ütemén a vers érzékeny „berendezése” átbillen: inkább az emlékezetből kihajtó objektvitást vagy inkább kozmikus-ságot érezzük meg, vagy legalábbis az átjárhatóságot, a határok viszonylagosságát. A magánviszonylatokból kiemelkedő felismerés aktusát, amelyet egy másik verse (GYILKOSOK) kapcsán így fogalmaz: *„De annyira azért naïv nem voltam, hogy ne tudtam volna: ennek a litokatos és gyöngéd virágnak az öslímők vészhozó mélységébe nyílnak a gyökerei. És ezzel a felismeréssel hűntudatom ütemelkedett magánviszonylataim. Mert ha én nem tudtam szabályozni a magam vészhozó vulkánját, mi jogom merek úgy tekinteni arra, ami korülöttem a világban történik, mint idegen pokolra.”*

Megint az ütemérzékről kell említést tenni, amely eligazítja az életszférák közötti közlekedést. Az ütem kívülről vétetik fel, a városi élet lüktetéséből vagy egyszerűen a kenyérkereső munka kényszerességéből. *„Hogy a napnak ember üteme van reggeltől estig!”* – sóhajt föl a munkaszolgálat alól szerencsésen szabaduló: *„És a munkának ez a kínban fogani, szerény örömet nem veszeltem el irodai életem végéig sem.”* Az önmagához visszacsatlakozás egyik körét ekkor le is zárja az elbeszélés: *„Othon... még annak az ütemnek a lendületével nekieszem felbemaradt kéziratoknak, és néhány hét alatt befejeztem az ELVESZTETT OTTHONOK-at”,* azt a művet tehát, amellyel *„e végeérhetetlen regénybe”* annak idején belevágott, s amely ott végződött – *Eti halálánál* –, ahol az AZUTÁN időszámítása kezdődik

De hol van ez még Harsányi Zsolt megcsodált esztétől, aki a kéziratára dőlve fejezte be az életét, úgy, hogy elkészült regénye al-

jára még odaírhatta: *„Vége”,* s csak az utolsó betűn szaladt krikszkrakszra a tolla, a másik véggel találkozáva. Az élni és halni tudás e kerekdedsege, meglehet, nem revelál mélységeket, de eleganciájával V. I. szemében tiszteletet parancsoló: eszményi.

Az elbeszélés utolsó harmada a külső történelem bemetszése nyomán azután más iramban telik, mint a korábbiak. Részben az anyag hozza így, részben a távlat, a rálátás változása. Vas István elmondja, hogy a német megszállás másnapján egy újfajta versírési mód készítése lepte meg, és ő félig kíváncsi-sághól, félig mert megéri, hogy ez passzol az elkövetkezendőkhöz, enged. A klasszicista csiszolási versek helyére most az életmozgások egészen direkt, naplószerű, jegyzetszerű rögzítése lép – a MÁRCIUSTÓI. MÁRCIUSIG ciklus anyaga áll össze. V. I. bökverseknek is nevezi őket, nemcsak abban az értelemben, hogy odaböknék, hanem abban is, hogy írójuk-jegyzőjük egyszer csak kiböki őket.

Ez az írásmód felel meg tehát a külső ostromállapotnak, amely most visszaszorítja a meghasonlás belső kettősségét. Nem a kettős kötődést, mert az tart, hanem annak eseményességét szorítják vissza más események. A kettős kötődés megmarad állapotnak, általános kondíciónak, *ez van*, de nem ez történik az elbeszélővel.

De, gondolom, nemcsak az anyag, hanem a megírás ideje is az áttételek redukálására ösztönzi az elbeszélőt. 1944 márciusától 1945 márciusáig V. I.-nal is megtörténik, ami minden magyarral és minden túlélővel: átéli a német megszállást, a kiugrási kísérlet után a nyilasuralmat és a „frontot”, a Vörös Hadsereg megjelenését. Ebben a történelemben mindenki vel megesett a maga külön elmesélni- valója, de az utolsó szakaszt nyilvánosan nemigen lehetett teljes plaszticitásában elmondani. Így itt még annyi év után is van olyan mozzanat, amelynek egyszerű felidézése is újat mondhat.

Annak idején Bibó István tapintatos, de lényeglátó kísérletet tett e komplexus feldolgozásának elkezdésére, megpróbálva feltárni, mi az alapja a lakosság és a győztes hadsereg közötti feszültségeknek. Egyebek mellett azt emelte ki, hogy a lakosság, rossz beidegződései folytán, az idegen katonákkal való közvetlen érintkezésben képtelen megfele-

lő eszközöket találni, amelyek a feszült helyzetek enyhítéséhez vezethetnének. Vas István egy olyan közösséget ír le, amely erre képes volt.

V. J-t – Marikával együtt – az Ottlik házaspár fogadta be pasaréti lakásába, ott húzták ki a nyilasuralom időszakát, s úszták meg Budapest éles ostromát, miután Budakeszi felől az oroszok egy darabon ellenállás nélkül nyomulhattak be, és foglalhatták el Buda egy részét 1944 karácsonyára, véget vetve ezzel a bujkálás kényszerének.

Ez a közvetlen front mögött, másodvonalbeli helyzet a legkritikusabb az idegen katonák és a civilek viszonyában. A társaság, amely a Riadó utcában tanyát vert – és amelyhez időről időre más kósa egzisztenciák is csatlakoztak – két erény felmutatásával volt képes elhárítani magától az atrocitások betörését, a dűlást (persze a szerencsén, mondhatni, hadiszerencsén túl). A polgári rendezettség és a befogadás könnyedsége volt ez a két erény.

Az irodalom fiókköltársaságának nevezhetnék ezt az együtttest, amely aggályok nélkül fogadta kebelébe régi magyar nemesi család sarját, lipótvárosi zsidó származékot, városiasodott kondorosi tót parasztlányt. Amely a katonás és civil neveltetés, a belvárosi és tanyasi szoktatás rendszerető elemeit a műveltség, a természetes intelligencia kötő- és a művészböhémia lazító anyagával vonzó eleganciába fogta össze. Ahol a lakásba lépőt fogadó rendezettség intü rendre a szokásaikban elvadultakat, a nyitott szívesség pedig leszereli az agressziót, amelyet a jó mód kiválthat. Jó mód: nem a vagyonosság értelmében (mert úgy igencsak szerény és viszonylagos volt), hanem az élet jó, helyesíthető módját illetően.

Miképp korábban Harsányi Zsolt, most Herczeg Ferenc nyer elismerő szemrevételezést mint ennek az életeleganciának korábbi – úriasabb megjelenésű, demokratikus elegyedésre nem kész, de elnézően nyájas és megnyerő – példánya: ahogy sárga szarvas-

bőr kesztyűjébe fogja a baltával kihalított lila lóhúst, természetes méltósággal és méltóságos természetességgel.

A Riadó utcai élet jó módja tehát demokratikus és közösségi (bár megvolt a természetes vezetője és reprezentánsa Ottlik „Cipi” személyében), mondhatni, az utópia kis színete az általános felfordulásban. *„Kü közelünk elménk tavaszán, / A tündöklőt meglátjuk-e ismét?”* Ez az utópia aligha az ifjúkori Eszme tündöklése, fénye nem oly vakító, de megbízhatóan világít. Közlársaságnak neveztem az imént, de az időpont és a körülmények más elnevezést ajánlottak. Ottlik Géza kerített egy barna kartonpapírt, és tussal ráírta, oroszul: *Írók és művészek tanácsa. A lakásajtóra függesztett tábla így egy szovjet otlétét hirdette.*

Nem volt ez pusztán kiszámított mimikri. A tanács megalakításának ötlete valóban fölmerült; az alakuló magyar polgári és szovjet katonai igazgatás támogatta is. Megalakulását jelentésék levélben Sztálinnak, javasolta a szovjet parancsnok, a magyar alapítók nem kis csodálkozására. A levél azért megfogalmazódott, majd kitűnt, hogy átszerkesztendő, mert ilyen meg olyan rituáléknak nem tesz eleget. A dolog ekkor annyiban maradt, s lett belőle egy barna tábla az orosz felirattal.

A tábla jó védelmet nyújtott. Mert az utópikus szellemén kívül a lakás biztonságához már kezdettől hozzájárult, hogy lakói a behatolókat azzal fogadhatták: ők írók. S a katonák rögtön tudták: tehát nagyon fontos személyek.

A Riadó utcai utópia azért nem veszett el a tábla mögül: tartásából maradt későbbi képmény időkre is, kisugárzásából pedig jutott másoknak is. De a történet még nem tart e későbbi időkben. Ahogyan a *„kettős örvény”* sem simul még egyenletes sodorrá *„e végeérhetetlennek tetsző regény folyamán. Végeérhetetlennek tetszik, holott régóta ki van jelölve a torkolata, egy meghatározott napnak az estjére – habár a keltésnél is később, hogy el bírók-e jutni ahhoz a torkolathoz”.*

Farkas János László